

Robert Adam
Martin Beneš
Ivana Bozděchová
Pavčina Jínová
František Martinek
Hana Prokšová
Lucie Saicová Římalová

**Úvodní jazykový seminář:
výklad a cvičení**
(s terminologickým
slovníkem)

Úvodní jazykový seminář: výklad a cvičení
(s terminologickým slovníkem)

Robert Adam
Martin Beneš
Ivana Bozděchová
Pavλίna Jínová
František Martínek
Hana Prokšová
Lucie Saicová Římalová

Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014
© Robert Adam, Martin Beneš, Ivana Bozděchová,
Pavλίna Jínová, František Martínek, Hana Prokšová,
Lucie Saicová Římalová

ISBN 978-80-246-2633-8 (online: pdf)

Příručka vznikla v rámci projektu Rozvoj a inovace
bakalářského studia českého jazyka v Ústavu českého jazyka
a teorie komunikace FF UK v Praze (CZ.2.17/3.1.00/33275),
který byl realizován v období 2011–2013 za finanční podpory
Operačního programu Praha Adaptabilita.

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvod	9
1 Morfematika	11
1.1 Základní pojmy	11
1.1.1 Úroveň morfů (a morfémů)	11
1.1.2 Morfy vs. morfémy	12
1.1.3 Alomorfy	12
1.2 Typologie morf(ém)ů	13
1.2.1 Nulový morf	15
1.2.2 Předpony (prefixy)	17
1.2.2.1 Slovtvorné předpony	17
1.2.2.2 Tvarotvorné předpony	17
1.2.3 Kořenové morfémy	18
1.2.4 Přípony (sufixy)	19
1.2.4.1 Slovtvorné přípony	19
1.2.4.2 Kmenotvorné přípony	20
1.2.4.2.1 Alternace kmenotvorných přípon – slovesné třídy	21
1.2.4.3 Tvarotvorné přípony	23
1.2.4.3.1 Nefinální tvarotvorné přípony	23
1.2.4.3.2 Finální tvarotvorné přípony – koncovky	26
1.2.5 Postfixy	28
1.2.6 Interfixy	29
1.2.7 Lexikální morf(ém)y	29
1.3 Morfematický rozbor	30
Literatura	31
Cvičení	33
Řešení	35

2 Slootovorba	40
2.1 Podstata tvoření slov	40
2.2 Slovotvorné vztahy a prostředky	40
2.2.1 Fundace, motivace	40
2.2.2 Slovotvorný základ a slovotvorný formant	41
2.2.2.1 Hláskové změny	41
2.2.3 Slovotvorné afixy	42
2.3 Slovotvorné způsoby a postupy	42
2.3.1 Derivace	42
2.3.2 Kompozice	43
2.3.3 Konverze	44
2.3.4 Reflexivizace	44
2.3.5 Slovotvorné úpravy	44
2.3.5.1 Univerbizace	44
2.3.5.2 Abreviace	45
2.4 Slovotvorný rozbor	45
Literatura	46
Cvičení	48
Řešení	51
3 Morfologie	57
3.1 Ohýbání (flexe)	57
3.2 Jména a skloňování (deklinace)	58
3.2.1 Morfologické kategorie jmen	58
3.2.2 Deklinační systém češtiny	59
3.2.3 Poznámky k významovému třídění jmenných slovních druhů	61
3.2.4 Příklady morfologického rozboru jmen	63
3.3 Slovesa a časování (konjugace)	64
3.3.1 Typy tvarů ve slovesném paradigmatu	64
3.3.2 Morfologické kategorie sloves	65
3.3.3 Konjugační systém češtiny	68
3.3.4 Příklady morfologického rozboru sloves	69
3.4 Neohebné slovní druhy	70
3.4.1 Příslovce	70
3.4.2 Předložky	72
3.4.3 Spojky	73
3.4.4 Částice	73
3.4.5 Citoslovce	73
3.4.6 Příklady morfologického rozboru neohebných slov	74
Literatura	75

Cvičení	76
Řešení	80
4 Syntax	87
4.1 Věta a výpověď	87
4.1.1 Popis stavby věty	88
4.1.2 Vztahy mezi větnými členy	89
4.1.2.1 Vztahy sémantické	90
4.1.2.2 Vztahy formálně syntaktické	91
4.1.3 Několikanásobné, komplexní a víceslovné větné členy	92
4.1.4 Větné členy	94
4.1.4.1 Přísudek	94
4.1.4.2 Podmět	95
4.1.4.3 Předmět	96
4.1.4.4 Příslovečné určení	97
4.1.4.5 Doplněk	101
4.1.4.6 Přívlastek	102
4.1.5 Závislostní strom	103
4.2 Souvětí	106
4.2.1 Souvětí podřadné a souřadné	106
4.2.2 Významové vztahy mezi souřadně spojenými větami	107
4.2.3 Schematické znázornění stavby souvětí	109
4.2.4 Syntaktický rozbor útvarů s přímou řečí	111
4.3 Příklad syntaktického rozboru	112
Literatura	118
Cvičení	119
Řešení	124
5 Terminologický slovník	140
5.1 S věcným řazením hesel	140
5.2 S abecedním řazením hesel	164
Literatura	189
Doporučená literatura týkající se náplně úvodního jazykového semináře (popularizační práce, příručky, cvičebnice)	190

Úvod

Milí studenti úvodního jazykového semináře,

přijetím ke studiu bohemistiky na FF UK v Praze jste se stali začínajícími odborníky na český jazyk. Abyste mohli uvažovat o jazyce tak, jak je to mezi odborníky obvyklé, je třeba, abyste se seznámili s přístupem, který v jazyce spatřuje hierarchicky strukturovaný systém jazykových prostředků, a abyste se naučili s takovouto představou jazyka pracovat. Jazyk je v ní nahlížen jako určitým způsobem uspořádaný soubor prvků, které mají mezi sebou množství vztahů různého typu – jako systém; jeho úkolem je sloužit k vyjadřování významů a tím usnadňovat myšlení a mezilidskou komunikaci. Hierarchické uspořádání systému spočívá v tom, že ve složité a přitom pevně pohromadě držící budově jazykového systému lze vyčlenit jednotlivá patra podle toho, jak rozsáhlé a jak složité jsou jejich stavební kameny. Ona patra nazýváme jazykové roviny; každé rovině příslušejí jazykové jednotky určitého stupně složitosti. Platí přitom, že jednotky nižší roviny se sdružují v celky, které slouží jako jednotky roviny vyšší.

Nejmenší jazykovou jednotkou, která se nějak podílí na vyjadřování významu, je foném; sám význam nemá, ale je schopen rozlišovat význam v jednotce nadřazené (morfému). Fonémy zkoumá fonologie. Na rovině bezprostředně vyšší – morfematické – je jednotkou morfém: je to nejmenší jazyková jednotka, která má (zvukovou) formu i význam. Disciplína, která se zabývá morfémami, se nazývá morfematika. Z morfémů se skládají slova (různých druhů) a slovní tvary, třetí rovina je tedy tvaroslovná (morfologická) a disciplína, která ji zkoumá a popisuje, je tvarosloví (morfologie). Slova a jejich tvary se pak sdružují do vět a souvětí – zde se dostáváme na rovinu syntaktickou.

Zvukové stránce jazyka, a tedy i fonémům se v prvním ročníku bohemistického studia na FF UK v Praze věnuje samostatný předmět. V úvodním jazykovém semináři (a v této příručce) se proto zaměříme jen na morfematiku, morfologii a syntax. Přidáme ještě jednu disciplínu, pro vzhled do jazykového systému a orientaci v něm navýsost užitečnou, totiž slootovorbou. Slootovorbou se na stavbu slova dívá z jiného hlediska než morfematika: nezajímá ji, ze kterých částíček se slovo skládá, nýbrž jak je slovo utvářeno ve vztahu k jiným slovům.

V této příručce Vám nabízíme základní výklady k uvedeným čtyřem disciplínám, doprovázené řadou příkladů, a ke každé vykládané disciplíně několik cvičení (včetně klíče). Výklady nemají být komplexním popisem příslušné roviny českého jazyka: jsou zacíleny k tomu, abyste na jejich základě zdokonalili svou dovednost jazykového rozboru. Z mnoha různých pojetí si vždy jedno vybírají, na jiná jen místy odkazují. V této příručce si vybíráme spíše pojetí formální (zejména se to týká morfologie a syntaxe), protože pro úvodní orientaci v české mluvnici je to jednodušší.

Vedle získání základní orientace v jazykovém systému češtiny a vedle rozvoje dovednosti jazykové analýzy si musí začínající odborník na češtinu rovněž osvojit základní jazykovědnou terminologii. I k tomuto úkolu úvodního jazykového semináře by měla sloužit tato příručka. Terminologický slovník Vám v ní nabízíme v dvojím řazení: v obvyklém abecedním a ve věcném – podle jednotlivých jazykovědných disciplín a jejich tematických oblastí.

Tato příručka vznikala v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK v Praze během zimního semestru akademického roku 2012/2013 v rámci projektu OPPA Rozvoj a inovace bakalářského studia českého jazyka. Výklad o morfematice prvotně koncipoval Martin Beneš, výklad o slootovorbě Ivana Bozděchová, výklad o morfologii Robert Adam a výklad o syntaxi Pavlína Jínová. O všech částech příručky však platí, že se na jejich výsledné podobě významnou měrou podílel celý autorský kolektiv (s výjimkou M. Beneše).

Přejeme Vám hodně radosti, poučení a zdaru při objevování stavby jazyka a jeho nevyčerpatelných vyjadřovacích možností a krás.

Autoři

1 Morfematika

1.1 Základní pojmy

1.1.1 Úroveň morfů (a morfémů)

V tzv. rovinném nebo úrovnovém přístupu k jazykovému systému se tradičně vyděluje (i) rovina zvuková (rovina fonémů), (ii) rovina stavebních prvků, z nichž se skládají slova (tj. rovina kořenů, přípon, předpon atp.), (iii) rovina slov nebo slovních tvarů, (iv) rovina vět a (v) rovina textů. Počítá se s tím, že prvky roviny nižší fungují jako stavební kameny pro prvky roviny vyšší. Zájmu jazykovědné disciplíny označované jako **morfematika** odpovídá rovina (ii) stavebních kamenů slov, tj. rovina kořenů, přípon, předpon atd. Stejně jako je většina vět, tj. jednotek vyšší úrovně, složena z několika jednotek úrovně nižší, tj. ze slov (slovních tvarů), je i většina slovních tvarů, tentokrát jakožto jednotek vyšší úrovně, složena z určitých stavebních jednotek úrovně nižší.

Tyto jednotky příslušné nižší úrovně, fungující jako stavební kameny slov, se nazývají **morfy**; množiny skládající se z formálně podobných morfů se stejným významem se pak označují jako **morfémy** (viz k tomu dále). Morfy jsou nejmenší, dále nečlenitelné jazykové formy/výrazy, které nesou určitý lexikální nebo gramatický význam. (Fonémy jakožto jednotky nižší úrovně, z nichž se skládají morfy, mají už jen formu/výraz, nikoli svůj vlastní význam.)

Hranice mezi dvěma morfy, které jsou součástí téhož slova nebo slovního tvaru, se označuje jako **morfematický šev** (značíme jej dále spojovníkem: u-vid-ě-l-a).

1.1.2 Morfy vs. morfémy

Jelikož v jazycích existují **morfy**, které sice nejsou zcela totožné, ale mají zároveň nápadně podobnou formální podobu a totožný lexikální nebo gramatický význam, zavádí se do popisu jazykové roviny kořenů, předpon a přípon pojem **morfém**. Morfém je jednotka abstraktní – jde o množinu morfů stejného druhu, které mají stejný význam a které jsou si zpravidla svou formální stavbou (zvukově/graficky) nápadně podobné. Morfém je tedy jednotka definovaná na základě významu; lexikální nebo gramatický význam této jednotky je v konkrétních slovech nebo slovních tvarech realizován prostřednictvím více různých, ale zpravidla jen drobně odlišných forem. Říká se pak, že morfém je realizován prostřednictvím jednoho ze svých morfů.

Kořenový morfém s lexikálním významem ‚větší vodní tok‘ je např. v různých (příbuzných) slovech a jejich tvarech, v nichž se vyskytuje, realizován formálně si navzájem podobnými morfy *-řek-* (*řek-a*), *-řec-* (*řec-e*), *-řeč-* (*řeč-išt-ě*), *-říč-* (*po-říč-í*). Morfém *-ŘEK-* je tedy množinou morfů *{-řek-, -řec-, -řeč-, -říč-}*. Mluví-li se někde o morfému *-ŘEK-*, je třeba mít na paměti, že se tak pomocí užitečné zkratky odkazuje k abstraktní jednotce, tj. k celé množině morfů se stejným významem a podobnou stavbou, jimiž může být daný morfém realizován. Zápis *-ŘEK-* zde slouží jen jako reprezentant celé množiny morfů (patřících k jednomu morfému).

V češtině je běžné, že jeden morfém je (v závislosti na kontextu) realizován větším počtem různých morfů. Existují však i morfémy, které jsou ve všech kontextech realizovány jen jediným morfem (daný morfém je pak tvořen jednoprvkovou množinou morfů); např. kořenový morfém *-LES-* s významem ‚souvislý porost jehličnatých nebo listnatých (nikoli ovocných) stromů‘ je vždy realizován jen morfem *-les-* (srov. *les-0*, *les-íč-ek-0*, *les-n-í*, *po-les-í*, *les-o-step-0*, *pra-les-y* atp.).

1.1.3 Alomorfy

Má-li morfém více možných realizací (je-li daný lexikální nebo gramatický význam v různých kontextech vyjadřován různými morfy), označují se tyto morfy jako jeho **alomorfy**. V případě morfému *-PS-* s významem ‚znamenávat písmem‘ lze tedy každou z jeho následujících možných realizací *{-ps-, -piš-, -piš-, -pis-, -pís-}* označit jako alomorf daného morfému.

Kterým alomorfem bude určitý morfém v konkrétním slově nebo slovním tvaru realizován, závisí (a) na hláskovém složení okolo stojících morfů (především na tom, jakými hláskami tyto okolní morfémy začínají

nebo končí) nebo (b) na funkci, kterou má daný morfém v rámci slova nebo slovního tvaru plnit (např. morf *-píš-* se vyskytuje ve tvarech oznamovacího způsobu přítomného času a ve tvarech přechodníku přítomného, morf *-píš-* ve tvarech rozkazovacího způsobu, morf *-ps-* ve tvarech infinitivu, příčestí a přechodníku minulého).

1.2 Typologie morf(ém)ů

Existují různé typy morf(ém)ů, které se obvykle vyčleňují na základě tří kritérií:

- (i) Vzhledem k tomu, zda se mohou morf(ém)y vyskytovat samostatně, tj. zda mohou samy o sobě tvořit slovo, nebo zda se musí do slov nebo slovních tvarů nutně spojovat s jinými morf(ém)y, rozeznáváme **morf(ém)y volné** a **morf(ém)y vázané**. Volné morf(ém)y mají zpravidla význam lexikální (např. předložky *do*, *přede* atp.); volným morf(ém)em gramatickým je *se*, kterým se tvoří tvary tzv. zvrátého pasíva (*padělání se trestá podle zákona*).
- (ii) Vzhledem k pozici ve struktuře slovního tvaru nebo slova dělíme vázané morf(ém)y podle tzv. distribučního kritéria (a) na **morf(ém)y kořenové** a (b) na **morf(ém)y afixální**. Kořenový morf(ém) je konstitutivní morf(ém) daného slovního tvaru nebo slova a nese hlavní složku jeho lexikálního významu. Afixální morf(ém)y dělíme dále podle toho, jakou pozici ve slovním tvaru nebo slově zaujímají vůči kořenovému morf(ém)u, na **předpony** (prefixy), které stojí *před* kořenem, na **přípony** (sufixy), které stojí *za* kořenem, a na tzv. **postfixy**, které mohou být u určitých typů slov připojeny na jejich tzv. absolutní konec, tj. ještě za poslední příponu (viz oddíl 1.2.5). Předpony (prefixy), přípony (sufixy) a postfixy se souhrnně označují jako **afixy**.
- (iii) Vzhledem k tomu, jaký typ významu morfém ve slovním tvaru nebo slově vyjadřuje, dělíme dále předpony (prefixy) a určité podtypy přípon (sufixů) na tzv. **slovotvorné** předpony a přípony, které obměňují (dourčují, specifikují, modifikují) *lexikální* význam slova, a na tzv. **tvarotvorné** předpony a přípony, které u ohebných slovních druhů vyjadřují *gramatické* významy (gramatické kategorie) daného slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Tvarotvorné přípony dělíme na nefinální (přípona příčestí činného a trpného, přípona přechodníku přítomného a minulého) a finální (osobní, rodové,

infinitivní a pádové koncovky). Jako specifický typ slovtvorné přípony se někdy chápe i postfix. Vedle přípon slovtvorných a tvarotvorných rozeznáváme ještě přípony **kmenotvorné** (viz dále).

Poněkud mimo tuto klasifikaci stojí ještě jeden typ morf(ém)u. Jde o morf(ém) označovaný jako **interfix** neboli **spojovací morf(ém)**, jehož funkce je čistě konstrukční. Ve slovech nebo slovních tvarech, které jsou složeny ze dvou (nebo více) kořenových morf(ém)ů, má interfix za úkol tyto kořenové morf(ém)y k sobě spojovat (srov. půd-o-rys-u, much-o-lap-k-a atp.; viz dále v bodě 1.2.6). Částečně mimo danou klasifikaci stojí interfix proto, že jeho pozici ve slově nebo slovním tvaru nelze podle kritéria (b) – na rozdíl od ostatních morf(ém)ů – vymezit jen vůči jednomu kořeni, ale vůči kořenům dvěma, mezi nimiž se vždy musí (kvůli své funkci) nacházet.

Vyčleňují se tedy tyto typy morf(ém)ů (od začátku slova nebo slovního tvaru směrem k jeho konci):

předpony (viz bod 1.2.2)

 tvarotvorné (1.2.2.1)

 slovtvorné (1.2.2.2)

kořenové morfémy (1.2.3)

přípony (1.2.4)

 slovtvorné (1.2.4.1)

 kmenotvorné (1.2.4.2)

 tvarotvorné (1.2.4.3)

 nefinální (1.2.4.3.1)

 přípona přičestí činného (1.2.4.3.1.1)

 přípona přičestí trpného (1.2.4.3.1.2)

 přípona přechodníku minulého (1.2.4.3.1.3)

 přípona přechodníku přítomného (1.2.4.3.1.4)

 finální (1.2.4.3.2)

 osobní koncovka (1.2.4.3.2.1)

 rodová koncovka (1.2.4.3.2.2)

 infinitivní koncovka (1.2.4.3.2.3)

 pádová koncovka (1.2.4.3.2.4)

postfixy (1.2.5)

[interfixy (1.2.6)]

[lexikální morfémy (1.2.7)]

1.2.1 Nulový morf

Kmenotvorné a tvarotvorné přípony (sufixy) mohou být realizovány nulovým morfem (morfologickou nulou; značka *-0-*).

Co to znamená, když se řekne, že „daný morfem (např. kmenotvorná přípona) je realizován nulovým morfem“, lze nejlépe přiblížit tak, že si všechny typy morfémů, z nichž se daný *typ* slovního tvaru nutně skládá, představíme jako jakési funkční pozice neboli jako zatím neobsazená, prázdná místa (□). Například slovesný tvar vyjadřující oznamovací způsob přítomného času (činný) neodvozeného slovesa se v češtině skládá z těchto typů morfémů, tj. z těchto funkčních pozic:

kořenový morfem (KM) – kmenotvorná přípona (KP) –
osobní koncovka (OK)

□^{KM} – □^{KP} – □^{OK}

Při tvoření konkrétního slovesného tvaru (např. *neseš, vidíme, děláte* vs. *nesu* atp.) jsou tyto funkční pozice obsazovány příslušnými morf(ém)y (které vyjadřují lexikální a gramatické významy, jež chceme slovem nebo slovním tvarem vyjádřit). Dané funkční pozice mohou být jednak obsazeny nebo zaplněny pozitivními, fyzicky (zvukově/graficky) rozpoznatelnými morfy (např. *-e-*, *-í-*, *-á-*), jednak však mohou (v určitých případech) zůstat prázdné. O neobsazené funkční pozici neboli o prázdném místě, kam nebyl dosazen žádný pozitivní morf, se říká, že morfem v dané funkční pozici je realizován nulovým morfem.

Budeme-li chtít vytvořit tvary pro 2. os. j. č. a 1. a 2. os. mn. č. ozn. zp. přít. času od slovesa *nést*, je nutné obsadit dané funkční pozice příslušnými morfy (realizujícími morfémy s odpovídajícím lexikálním významem a významy gramatickými): kořenovým morfem *nes-*, kmenotvornou příponou *-e-* a osobní koncovkou *-š* (2. os. j. č.), *-me* (1. os. mn. č.) a *-te* (2. os. mn. č.):

□^{KM} – □^{KP} – □^{OK}

nes-e-š

nes-e-me

nes-e-te

Každý rodilý mluvčí češtiny ví, že tvary pro 1. os. j. č. a 3. os. mn. č. ozn. zp. přít. času od slovesa *nést* mají podobu (*já*) *nesu* a (*oni*) *nesou*. Na první pohled je zřejmé, že se od výše uvedených tvarů liší – před

osobními koncovkami *-u* a *-ou* „chybí“ (pozitivní) morf pro kmenotvornou příponu *-e-*. Nechybí však daná funkční pozice; daný morfém pro kmenotvornou příponu je pouze realizován nulovým morfem. Morfe-
matická struktura (tj. posloupnost morfémů daných typů) je pro tvary 1. os. j. č. a 3. os. mn. č. stejná jako pro tvary 2. os. j. č. a 1. a 2. os. mn. č. Morfém pro kmenotvornou příponu je realizován nulovým morfem, daná funkční pozice je pouze neobsazena, ve struktuře celého tvaru je však stále přítomná:

$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$
 nes - $\square^{KP} - u$ značí se jako:
 nes-0-u
 nes - $\square^{KP} - ou$ značí se jako:
 nes-0-ou

Každému rodilému mluvčímu češtiny je dále zřejmé, že tvar pro 3. os. j. č. ozn. zp. přít. času je (*on*) *nese*. Zde je na rozdíl od 1. os. j. č. a 3. os. mn. č. nulovým morfem realizován morfém pro osobní koncovku, neobsazena je tedy poslední, třetí funkční pozice, srov.:

$\square^{KM} - \square^{KP} - \square^{OK}$
 nes-e-0
 vs.
 nes-e-š
 nes-e-me
 nes-e-te

Velmi důležité je, že nepřítomnost jakéhokoli pozitivního morfu v dané funkční pozici (tj. realizace morfému nulovým morfem) může být *významotvorná*. V kontrastu s funkčními pozicemi obsazenými nej-
různějšími pozitivními morfy je totiž významotvorné i to, že funkční pozice zůstala prázdná. Tento fakt lze dobře ukázat na následujících řadách slovesných tvarů. Všechny proti sobě stavěné tvary se skládají z těchto typů morfémů:

kořenový morfém – kmenotvorná přípona – přípona přičestí
 činného – rodová koncovka

děl-a-l-i (mn. č., r. m. živ.)
 děl-a-l-y (mn. č., r. m. neživ. a r. ž.)

děl-a-l-a (mn. č., r. s.)
děl-a-l-a (j. č., r. ž.)
děl-a-l-o (j. č., r. s.)
děl-a-l-o (j. č., r. m. živ. a r. m. neživ.)

Nulovým morfem může být realizováno i více morfémů po sobě, tj. neobsazeno může zůstat i více funkčních pozic za sebou. Např. tvar přechodníku minulého se skládá z těchto typů morfémů, tj. funkčních pozic:

(slovotvorná předpona –) kořenový morfém – kmenotvorná přípona –
přípona přechodníku minulého – rodová koncovka

U sloves typu (*při*)*nese* jsou v j. č. m. rodu realizovány nulovým morfem poslední tři typy morfémů, tj. prázdné zůstávají poslední tři funkční pozice: *při-nes-0-0-0*.

1.2.2 Předpony (prefixy)

Jako předpony (prefixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí *před* kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy předpon.

1.2.2.1 Slovotvorné předpony

Vyskytují se ve struktuře slova nebo slovního tvaru před kořenovým morf(ém)em a slouží k významovému dourčení (specifikaci, modifikaci) lexikálního významu konkrétních slov nebo slovních tvarů, jehož hlavní část nese kořenový morfém (v některých případech rozšířený dalšími slovotvornými předponami nebo příponami, srov. *vy-skoč-i-t* > *po-vy-skoč-i-t*; *po-klon-k-ova-t* > *vy-po-klon-k-ova-t*). Slovotvorné předpony bývají (na rozdíl od přípon) velmi dobře identifikovatelné. Nikdy nemohou být realizovány nulovým morfem. Za slovotvornou předponou považujeme i záporný prefix *ne-*.

1.2.2.2 Tvarotvorné předpony

Kromě mnohem obvyklejších slovotvorných předpon existují i předpony tvarotvorné. Vyskytovat se mohou pouze u sloves. V češtině existuje jediný tvarotvorný předponový morfém *PO-*, který může být realizován prostřednictvím dvou (alo)morfů: *po-* nebo *pů-*. Tyto předpony

se spojují s tvary ozn. zp. přít. času vybraných nedokonavých sloves, tzv. sloves determinovaných. Tím se však nijak nepřispívá k modifikaci původních lexikálních významů těchto sloves (jako je tomu u předpon slovo tvorných), ale jen ke změně v morfologické kategorii slovesného času (po-jed-0-u, po-let-í-m, po-nes-0-u, po-kvet-0-e; pů-jd-0-u). U sloves, která takto tvoří tvary budoucího času, může být tvarotvorná předpona *po*- spojena i s tvary rozk. způsobu: po-let-0-te. V tom případě nemění žádné gramatické kategorie, nýbrž orientuje pohyb, který sloveso svým lexikálním významem vyjadřuje, ve vztahu k mluvčímu.

Předponový morf *po*- však nemusí být jen tvarotvornou předponou, může jít též o předponu slovo tvornou, která dourčuje význam původního slovesa (srov. po-bol-í-v-a-t, po-táh-nou-t, po-bled-nou-t, po-lež-e-t si atp.). Předponový morf *po*- může v povrchově totožném slovesném tvaru v závislosti na kontextu fungovat jednak jako předpona tvarotvorná (*jak dlouho ještě ten kohoutek po-kap-e-0*, tj. bude kapat), jednak jako předpona slovo tvorná (*kolega teď kapra ještě po-kap-e-0 citrónem*; slovo tvorná předpona *po*- zde vyjadřuje menší míru děje základového slovesa *kapat* a mění syntaktické vlastnosti tohoto slovesa: *pokapat* se pojí s předmětem).

1.2.3 Kořenové morfémy

Kořenový morfém (radix) je centrálním morf(ém)em slova nebo slovního tvaru. Nese hlavní složku lexikálního významu daného slova nebo slovního tvaru; z levé strany se k němu připojují předpony a z pravé strany přípony. Kořenů je jakožto morf(ém)ů lexikálních – na rozdíl např. od tvarotvorných přípon – potenciálně neomezené množství, jde o neuzavřený soubor morf(ém)ů, který může být snadno doplňován o další členy. V češtině je běžné, že jeden kořenový morfém s tímž základním významem je v různých slovech nebo slovních tvarech realizován různými (alo)morfy.

Jeden kořenový morfém může mít v češtině až devět možných realizací, tj. alomorfů (někdy jsou uváděny i vyšší počty; z hlediska současných uživatelů jsou však problematické – současní mluvčí u těchto uvažovaných alomorfů nevnímají stejný význam), srov. např. morfém *-PŘ-* s invariantním významem ‚odpor‘, který je realizován touto množinou (alo)morfů: {1. *-př-* (o-př-í-t), 2. *-pír-* (o-pír-a-t), 3. *-por-* (pod-por-ova-t), 4. *-poř-* (pod-poř-i-t), 5. *-pěr-* (o-pěr-n-ý, pod-pěr-k-a), 6. *-půr-* (pod-půr-n-ý, od-půr-c-e), 7. *-pour-* (vz-pour-a), 8. *-pur-* (vz-pur-n-ý), 9. *-peř-* (sou-peř-0)}.

Při vydělení kořene určitého slova nebo slovního tvaru se do rozporu často mohou dostat dvě hlediska: hledisko diachronní (historické, etymologické) a hledisko, které je určeno tím, jaké povědomí o kořeni daného slova má většina současných (jazykově vnímavějších) uživatelů češtiny, a které se označuje jako hledisko synchronní. To, že je z diachronního hlediska kořenem slova právě jeho daná část, může totiž být pro většinu běžných (jazykově vnímavějších) mluvčích češtiny (kteří nemají speciální znalosti o vývoji jazyka) neprůhledné.

Odpovědět na otázku, „zda je kořenem slova *hodina* morf *hod-*, anebo *hodin-*“, nelze jednoduše tak, že poukážeme na jeden z obou uvedených morfů. Existují dvě „správné“ odpovědi, z nichž ani jedna v zásadě není hodnotnější nebo „lepší“: odpověď z hlediska diachronního (kořenem je morf *hod-* [hod-]) a odpověď z hlediska synchronního (kořenem je morf *hodin-* [hodin-]). (Je sice pravda, že analogicky k výrazu *hod-in-a* [hod-in-a] máme i výraz *vteř-in-a*, což by ukazovalo na to, že i ze synchronního hlediska by bylo možné označit jako kořen slova *hodina* morf(ém) *hod-* [hod-], proti tomu však mluví kritérium významové – jak morf(ém)u *hod-* [hod-], tak morf(ém)u *-in-* bychom jen těžko dokázali přisoudit nějaký význam.)

1.2.4 Přípony (sufixy)

Jako přípony (sufixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí *za* kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy přípon.

1.2.4.1 Slovo tvorné přípony

Podílejí se na lexikálním významu celého slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Nikdy nemohou být realizovány nulovým morfem.

Primárně u sloves se vyskytuje tzv. opakovací (frekventativní, habituálně-iterativní) slovo tvorná přípona *-v-* (srov. děl-a-t > děl-á¹-v-a²-t, chod-i¹-t > chod-i¹-v-a²-t). Takto utvořená habituálně-iterativní slovesa pak mají dvě kmenotvorné přípony: první¹ z původního, motivujícího slovesa (děl-a-t, chod-i¹-t), která se závazně dluží, a druhou² (vždy *-a-*), jejíž pomocí bylo utvořeno sloveso nové. Kromě této opakovací přípony se u sloves primárně mohou vyskytovat i další slovo tvorné přípony, např. zdrobňující přípony *-k-* (řap-a-t > řap-k-a-t) a *-ink-* (haj-a-t > haj-ink-a-t).

Jmenných slovo tvorných přípon je výrazně vyšší množství než slovo tvorných předpon. Jejich relativně úplné výčty podávají mluvnic

v oddílech věnovaných slootovorbě. Je ovšem dobré si uvědomit, že to, co mluvnické pro jednoduchost uvádějí jako slootovornou příponu, tj. jako jeden morf(ém), je ve skutečnosti spojením slootovorné přípony a pádové koncovky, jde tedy o morf(ém)y dva. Zaznamenávají-li např. mluvnické slootovorné přípony *-iště* (*ohniště*) nebo *-ář* (*zahrádkář*), jde ve skutečnosti o spojení samotné slootovorné přípony a pádové koncovky: *-išt-ě* (srov. *-išt-ěm*, *-išt-i*), *-ář-Ů* (srov. *-ář-e*, *-ář-em*) atp.

Slootovornými sufixy se tvoří také četná příslovce: hloup-ě, vysok-Ů, pol-sk-y, jin-am, krad-mo aj.

1.2.4.2 Kmenotvorné přípony

Kmenotvorné přípony se vyskytují primárně ve slovesných tvarech (a sekundárně též ve slovech odvozených od sloves), a to u primárních, tj. z jiných slov neodvozených sloves vždy bezprostředně za kořenem (*zív-a-t*) a u sekundárních, tj. z jiných slov odvozených sloves též za slootovornou příponou (srov. *plat-n-ý* > *u-plat-n-i-t*). Jejich primární funkce je konstrukční – úkolem kmenotvorných přípon je spojovat kořenový morfém (rozšířený případně slootovornou předponou nebo příponou), nesoucí lexikální význam daného slovního tvaru nebo slova, s tvarotvornými příponami, které vyjadřují jeho gramatické významy (kategorie). Někdy se kmenotvorná přípona označuje též jako **téma** – mluví se pak o slovesech tematických (tj. majících kmenotvornou příponu) a atematických (tj. bez kmenotvorné přípony). V závislosti na konkrétním slovesném tvaru může být kmenotvorná přípona realizována i nulovým morfem (srov. *nes-e-te* vs. *nes-Ů-te*).

Část slovesného tvaru skládající se z kořenového morf(ém)u a kmenotvorné přípony (a případně i ze slootovorných afixů) se označuje jako **kmen** (daného) slovesa. Kmenem slovesných tvarů *stah-ova-t*, *vy-tuš-i-l-i*, *vy-pad-á-v-a-l-i*, *skáč-Ů-u* jsou tedy jejich části *stah-ova-*, *vy-tuš-i-*, *vy-pad-á-v-a-* a *skáč-Ů-*. Část slovesného tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se vyskytují ve všech tvarech daného slovesa, se nazývá **morfolo-gická báze** čili **tvarotvorný základ**. Morfolo-gickou bází právě uvedených slovesných tvarů jsou tedy jejich části *stah-*, *vy-tuš-*, *vy-pad-á-v-*, *skáč-*.

Kmenotvorné přípony se až na výjimky (viz dále) primárně uplatňují pouze u sloves. Sekundárně se však mohou vyskytnout i u podstatných a přídavných jmen (a dále případně i u příslovcí), která tzv. kopírují strukturu základových sloves, z nichž jsou odvozena. Slovesná kmenotvorná přípona totiž zůstává součástí nově vzniklého jmenného tvaru,